

THE TEACHINGS OF NEAGOE BASARAB TO HIS SON THEODOSIE AND THE BOGOMILIC TEXTS

Andreea Gabriela Ivașcu (Andrei)

PhD Student, University of Pitești

Abstract: Although, speaking from a superficial point of view, the text The Teachings of Neagoe Basarab to his son Theodosie was considered, under the pressure of other ideologies, an eterogenous mixture of laic and ecclesiastic elements, it was proved that these are complementary and convergent as in a genuine treaty on shaping the dominant personalities. The hereby study proposes to underline its part regarding the training strategies of the so-called bogomilic texts used in the work.

Key words: Collation, eschatology, pedagogy, humanism, version

Ideea utilizării unor texte așa-zis bogomilice de către Neagoe Basarab în *Învățăturile...* a fost lansată, cu trimiteri directe, de B.P. Hasdeu în *Cuvente den bătrâni*, vol. al II-lea, și a fost confirmată ulterior de M. Gaster: “Hasdeu și după el Gaster și toți cei ce s-au ocupat de istoria literaturii noastre vechi au pus în legătură literatura apocrifă cu o mișcare eretică apărută în Bulgaria și Imperiul Bizantin în veacul al X-lea: bogomilismul” (Cartoian, 1980, p. 112).

O astfel de răspândire a textelor eretice s-a datorat, după părerea lui Hasdeu, fie toleranței, fie lipsei de pregătire dogmatică a clerului roman: “Cauza principală este cunoscuta toleranță a clerului roman, care se prefăcea că nu vede abaterile cele mărunte, iar în parte și ignoranța dogmatologică a acestui cler, care nu-i permitea a stabili o distincțiune precisă între eres și ortodoxie, între credendum și non credendum” (Hasdeu, 1979, p. 201). Aceștia nu-și închipuiau că răspândesc printre români “afurisitul eres al lui Bogomil” (Ibidem).

Dacă popa Grigorie și ajutoarele lui din Măhaci (lângă Turda), precum și copiii din nordul Hunedoarei (unele texte antologate de Hasdeu proveneau chiar din școala coresiană din

sud-estul Transilvaniei) (cf. Chivu, 1993, p. 52) puteau fi caracterizați prin astfel de “calități” (intoleranță și ignoranță), nu același lucru se putea spune despre Neagoe Basarab, care, ca ucenic al Patriarhului Nifon, avea o pregătire dogmatică de cel mai înalt nivel. B. P. Hasdeu nu-și punea problema cum au ajuns acestea să fie utilizate, fie ca interpretări, fie ca inserare de texte în corpusul *Învățăturilor*..., fără ca acestea să fie subiect de studiu pentru ereziologi.

Textele apocrife bogomilice, texte non-canonice (nu izvorau din *Sfânta Scriptură*), cu existență paralelă, erau ele însele de două feluri: unele conțineau în mesajul lor idei antidogmatice și alcătuiau nucleul eretic al orientării; altele, mai ales cele referitoare la *Noul Testament*, nu intrau în contradicție cu dogmele ortodoxe, dimpotrivă, contribuiau la o mai profundă înțelegere a lor.

Dintre primele, ereziologii au consemnat că bogomili, ca sectă dualistă, maniheist-paulicianistă, nu acceptau *Vechiul Testament*, considerând că lumea acestuia este creată și dominată de diavol (entitate veterotestamentară); nu admiteau crucea, pe care o considerau instrumentul de tortură și moarte la care a fost supus Mântuitorul; respingeau cultul sfinților și al icoanelor, întrucât le considerau semne ale idolatriei; respingeau, de asemenea, taina împărtășaniei cu pâine și vin; nu admiteau nici învierea morților, a trupurilor, care erau creații ale diavolului; impuneau dogma celibatului (cf. Cartoian, 1980, p. 116). În perioada de început, considerau inutilă chiar construcția bisericilor, preferând să intre direct în relație cu Dumnezeu.

Dar, așa cum s-a văzut, au existat și idei care nu intrau în contradicție cu dogmele creștine: întrucât viața terestră era doar o perioadă de trecere spre veșnicie, disprețuiau bogățiile, podoabele și, în general, toate bunurile pământești; de ceea predicau asceza, ducând o viață cumpătată, sobră (Ibidem, p. 113).

Bogomilismul a avut o istorie de peste 7 secole, dintre care, începând cu secolul al II-lea, 3 au fost de prigonire drastică : “ În anul 1111, împăratul bizantin Alexe Comnenul deschide lupta, arzând pe rug, pe hipodromul din Constantinopol, pe conducătorul sectei, pe medicul Vasilie și pe cei 12 apostoli ai săi” (Cartoian, 1980, p. 113). În aceeași manieră au procedat și despoții din Serbia (Jupanul Ștefan Nemanția) și din Bulgaria (țarii Boril și Alexandru) (Ibidem).

După cucerirea Peninsulei Balcanice de către turci, conducătorii musulmani nu i-au mai individualizat ca sectă, iar aristocrația autohtonă i-a tolerat, în perspectiva coalizării forțelor, contra dușmanului comun. Dar nucleul de bază al credinței bogomilice fusese distrus sau redus la tăcere. În fața pericolului musulman, nu era în interesul lor să întrețină disputele cu ortodocșii

canonici, ba dimpotrivă, este de presupus că se concentrau pe acele elemente canonice ale credinței lor, contribuind la edificarea în conștiința maselor a dogmelor ortodoxe. Cei care se dovediseră mai rezistenți (se dau ca exemplu comunitățile dintre Vidin și Filipopol) se regăsiseră, prin spiritul ascetic, în rigoarea dogmatică a franciscanilor și fuseseră catolicizați de aceștia.

Cam în perioada în care la noi se traducea *Biblia de la București* și în care ortodoxia se întărea (Antim Ivireanu, frații Radu și Șerban Greceanu, Mitrofan, Theodor Corbea...), comunități răzlețe de bogomili au trecut din sudul Dunării în Muntenia și Oltenia.

În timpul acestei evoluții, s-au produs și mutații în interiorul doctrinei. Astfel, s-a considerat că “De vreme ce Diavolul este arhitect al lumii, fără să fie principiu a ceva, de vreme ce el este o entitate subordonată lui Dumnezeu și nu face rău decât pentru că Dumnezeu i-a permis s-o facă, doctrina bogomililor nu este dualistă” (Culianu, 2002, p. 255). În noul context istoric și cu o astfel de înțelegere, ei puteau fi asimilați ca slujitori ai *Sfintei Scripturi* : “considerând însă lucrurile mai îndeaproape, poziția bogomililor nu este dualistă și, deosebindu-se în oarecare măsură de cea a bisericii, poate oricând să fie rânduită între limitele ortodoxiei” (Ibidem).

Două trăsături fundamentale din nucleul doctrinar al ereziei au supraviețuit.

Prima consta în afirmarea caracterului de exemplaritate al vieții, prin răspândirea în mase a spiritului ascetic. Astfel de lucrări, cu caracter popular, au fost folosite ca instrumente de sensibilizare a sufletului credincioșilor : ”Ceea ce a îndemnat clerul nostru să împărtășească poporului, din mulțimea legendelor slave cu care își desfăta imaginația, mai întâi apocalipsele apocrife, a fost fără îndoială năzuința de a întări în sufletul maselor populare instinctele morale, îndreptându-le gândul dincolo de bunurile trecătoare ale acestei lumi pământești” (Cartoian, 1980, p. 111).

A doua maschează un fundament incriminabil (la începuturi, bogomilii se dispensau de construcția bisericilor) și ține de vocația lor de a atrage pe oameni spre credință în afara bisericii, prin cărți practice, exemplificatoare, ce puteau fi citite nu în fața altarului, ci oriunde, în mediul domestic.

La slavi, neexistând un impediment lingvistic (textele erau scrise în slavă), succesul a fost foarte mare, întrucât îndeplinea o necesitate majoră : întărirea spiritului ortodox în fața religiei musulmane, prin apropierea doctrinei teoretice de practica vieții. Aveau, de asemenea, rolul de întărire a spiritului isihast al monahilor care constituiau sufletul ortodoxiei.

Neagoe Basarab utilizează texte apocrife din fondul slav, pentru că traducerea și copierea lor în limba română nu începuseră încă, la nivelul anului 1521, termenul ad quem al *Învățăturilor*. La 1951 este consemnată existența primului text păstrat în limba română : *Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung*. Specialiștii au consemnat că *Învățăturile...*, traduse după un secol de către Udriște Năsturel, la curtea lui Matei Basarab, conține pasaje de texte apocrife inserate, traduse pentru prima dată, atunci, în limba română. Este vorba, printre altele, de *Floarea darurilor*. (cf. Zamfirescu, 2010, p. 453).

Utilizarea unor astfel de texte ținea de specificul literaturii parenetice, nu este specifică *Învățăturilor...* : “Autorul procedează cum au procedat și Vladimir Monomahul și, în genere, autorii operelor similare” (Ciobanu, 1980, p. 50). De fapt, pentru împlinirea idealului parenetic a fost utilizată de autori întreaga literatură bizantină de consiliere : “În literatura bizantină, autorii de scrieri parenetice vor răscoli toate operele grecești depozitare de sfaturi și vor propulsa specia spre o înflorire notabilă” (Mazilu, 2004, p. 180).

Dar, sub influența reformei husite (istoricii limbii au consemnat și alți factori), a început și la noi, încă din a doua jumătate a sec. al XV-lea, traducerea textelor religioase în limba română (textele rotacizante), cunoscute din manuscrise târzii, în sec. al XVI-lea.

Într-o perioadă în care nu se produsese naționalizarea limbii române în biserică, traducerea și copierea textelor apocrife și chiar alăturarea de fragmente cu conținut similar din traducerile lui Coresi, venea în întâmpinarea dorinței oamenilor de a înțelege misterul divin, neînțeles în timpul slujbelor religioase, ținute în slavonă.

Fenomenul s-a extins și la noi, în urma imigrației slave la nordul Dunării, din cauza cuceririi turcești. Este o fază nu prea îndelungată în care aceste texte cunosc o răspândire foarte mare, chiar în limba slavă : “Aceste legende apocrife și povestiri populare au fost copiate și trecute din mănăstire în mănăstire și de la preot la preot, răspândindu-se pretutindeni” (Cartoian, 1974, p. 16).

Procesul, în toată amploarea lui, a fost reflex, pe direcțiile lui principale: în timp ce orientarea bogomilică, întărea spiritul moralei creștine, ortodoxismul, edificându-și în mase forța de îndrumare pe calea pocăinței, influențase, chiar prin aceste cărți, bogomilismul însuși, atenuându-i specificul doctrinar eretic. Acest lucru a fost subliniat de specialiști : ”Povestirile dualiste populare au suferit influența bogomilismului în întreaga arie slavă (...) Ceea ce nu exclude posibilitatea inversă ca bogomilismul însuși, în elaborarea mitului său, să se fi inspirat

din aceste tradiții populare” (Culianu, 2002, p. 241). Acest lucru “îi face doctrina mai apropiată de ortodoxie decât de credea” (Ibidem, p. 261).

B.P. Hasdeu descrie textele incluse în volumul al II-lea al *Cuventelor den bătrâni*, deosebind între textele măhăcene și cele bogomilice, nu după conținutul lor, ci după localizare, diferențiere neacceptată ulterior de filologi : “Localizarea originalelor (...) va fi făcută având în vedere copiștii și nu gruparea tradițională în texte măhăcene și texte bogomilice” (Chivu, 1993, p. 57).

În al doilea rând, considerarea lor ca texte eretice, de către Hasdeu (sub influența teoreticienilor ruși) care au trecut de discernământul dogmatic al preoților români, s-a făcut după doctrina bogomilică virtuală și, din nou, nu după conținutul lor. Căci, dacă se are în vedere configurația lor dogmatică, alternativa se neutralizează : ori bogomilii trebuie reconsiderați, ori ele nu sunt bogomilice. Faptul în sine a fost consemnat de cercetători. Astfel, s-a arătat că : “Textele din *Codex Sturdzanus* nu au nimic comun cu bogomilismul” (Cartoian, 1980, p. 115). S-a argumentat că ele au circulat cu 4, 5 secole înainte de apariția bogomilismului, în literatura creștină, și că, prin conținutul lor, intră în contradicție cu dogmele eretice (cf. Ibidem).

De asemenea, într-o editare recentă a *Apocalipsului Maicii Domnului*, în *Studiul introductiv*, se afirmă : “De aceea credem că nu există niciun fel de legătură între acest apocrif și doctrina bogomilică” (Dima, 2012, p. 12).

Denumirea lor generică de texte apocrife indică faptul că nu-și au izvorul în textele *Sfintei Scripturi* și că au fost utilizate pentru a-i apropia pe credincioși de aceasta : “Apocrifele nu sunt altceva decât un fel de mitologie creștină, care satisface și curiozitatea și imaginația tuturor popoarelor creștine” (Cartoian, 1980, p. 132).

4. În contextul acestei înțelegeri a apocrifelor creștine, ele se întâlnesc în mesaj cu majoritatea cărților populare, dintre care unele au avut un rol major în conservarea și consolidarea spiritului isihast ortodox. Aceste lucrări au circulat împreună, completându-se în coordonatele fundamentale ale mesajului.

În această convergență se întâlnesc și în textul *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, distribuite în cele două părți ale operei, prima ca fundamentare teoretică, cealaltă ca edificare practică : “În vreme ce prima parte a *Învățăturilor* a fost întocmită detașat și ca o fundamentare teologică a îndemnurilor cu caracter practic, din partea a doua, aceasta din urmă ne apare legată de viața reală a lui Neagoe și a celor din jur” (Chihaiu, 1976, p. 176).

În fond, opera lui Neagoe Basarab poate fi concepută “în primul pătrar al secolului XVI, prima carte de religie, cunoscută în istoria culturii universale” (Zamfirescu, 2010, p. 405). Aceasta constituia “o educație completă a principelui creștin, adică una care să unească educația religioasă-morală cu instruirea în cele necesare conducerii și stăpânirii omenirii” (Ibidem, p. 474).

Când B.P. Hasdeu îl numea pe Neagoe Basarab un Marc Aureliu al românilor, făcea referire directă la calitatea acestuia din urmă de autor al *Ceasornicului domnilor*, lucrare tradusă în limba română de același Udriște Năsturel care, cam în aceeași perioadă, a tradus și *Învățăturile...* Dar, în timp ce lucrarea *Ceasornicul domnilor* conținea în esență o programare în timp a devenirii personalității, *Învățăturile...* presupun, pe lângă informarea teologică a tânărului, și modelarea sa sufletească, în dimensiunile omeniei de care trebuie să dea dovadă un monarh.

Acest rol din urmă este îndeplinit de literatura populară și de scrierile apocrife. Cele mai importante, într-o ordine nealeatorie, sunt : *Apocalipsul Maicii Domnului*, *Alexandria*, *Varlaam și Ioasaf*, *Floarea darurilor*, *Apocalipsul pentru Adam și Eva*, apocriful *Lemnul crucii*, *Rugăciunea la ieșirea sufletului*, *Legenda turturelei*, apocriful *Descoperirea lui Bruch* și, din acestea și din *Fiziolog*, o mulțime de parabole și pilde (pilda privighetorii, pilda inorogului, parabola despre șarpe, pilda smochinului neroditor etc...).

La acestea se adaugă lucrări diverse, cu largă circulație în epocă, ce au constituit arsenalul folosit de Neagoe Basarab în tehnicile de modelare a viitorului voievod : *Panegiricul Sfinților Constantin și Elena*, cele patru cărți ale regilor din *Vechiul Testament* ; *Umiliința lui Simion Monahul*, *cronografe* (*Danovici*, *Dorothei*), *Viața Sfântului Vasile cel Nou*, *Omiliile* ale Ioan Hrisostom...

Dintre textele apocrife se remarcă *Apocalipsul Maicii Domnului* și *Rugăciunea la ieșirea sufletului*, iar din literatura populară, *Fiziologul* și *Varlaam și Ioasaf*.

Apocalipsul Maicii Domnului pare atât de cunoscută în epocă, încât Neagoe face o trimitere directă : “Aduceți-vă aminte cum fură toți dreptii încuiați în pușcăriile iadului, iar muma luminii să milostivi spre dânșii și neîncetat rugă pe Fiul și Dumnezeuul Ei și-i scoase și dobândiră împărăția ceriului și li să dăruie hrana raiului și odihna lui. Iar diavolul fu obit și ocărat” (*Învățăături...*, p. 130). Este vorba de îngăduința dată păcătoșilor de a trece din iad în rai numai pentru perioada dintre Înviere și Duminică Mare : “*Iată, da-voi vouă și altora a mulți de la înviere mea, din ziua de Paști, până la Duminică Mare, duminică a toți sfinții să lăcuiești în rai, după-ace iară să meargă în muncă*” (Dima, 2012, p. 218).

Apocalipsul fusese tradus din greacă în slavonă (în această variantă fusese cunoscut de Neagoe), iar apoi tradus în română și copiat de preotul Grigorie din Măhaci, sub titlul *Cuvânt de înblare pre la munci*, așa cum se găsește în *Cuvente den bătrâni*.

Ediția recentă (Dima, 2012) cunoaște 8 manuscrise și un text tipărit.

Rugăciunea la ieșirea sufletului “reprezintă culmea elocvenței religioase a lui Neagoe Basarab ” (Zamfirescu, 2002, p. 475), constând din pasaje cu o emoționalitate impresionantă : “Că astăzi, feții miei, vă dăspărțiți de mine și săriți de la inima mea ca o scântee când sae pre fața apei mării, în adâncurile cele întunecate și în valurile cele cumplite”(*Învățăături...*, p. 274). Textul nu este întrecut în elocvență decât de *Scrisoare către oasele maicii sale*, în care este concentrat zbuciumul existențial al unei vieți dominate de luciditate și sensibilitate.

Fiziologul, cu pildele sale în tehnicile de modelare, a circulat încă din secolul al II-lea, d.H. din Egiptul elenistic, “unde se încrucișa cultura elenistică cu cea iudaică și orientală precum și cu creștinismul” (Oancea, 1974, p. 277). Faptul că, așa cum arată autoarea, Neagoe Basarab a consultat *Fiziologul* din surse indirecte, dacă se ia în calcul mulțimea pildelor, se pot deduce atât larga circulație a operei, cât și forța argumentativă a acestor simboluri morale.

Varlaam și Ioasaf ajunge să constituie o “apologie a vieții ascetic creștine” (Cartoian, 1980, p.135), deși s-a dezvoltat dintr-o legendă a lui Buda, care circula înaintea creștinismului. În circuitul european a fost introdusă de un călugăr, Ioan (Sfântul Ioan Damasceanul, care a tradus-o într-o interpretare creștină (cf. Cartoian, 1980, p. 135). Considerat un roman al purității sufletești (Varlaam) și al sondărilor misterioase ale sensurilor vieții. *Varlaam și Ioasaf* s-a constituit și într-un instrument de întărire a echilibrului sufletesc acelor cufundați într-o existență isihastă, “o pledoarie pentru pustnicie și pentru viața de anahoret” (Chihaia, 1978, p. 596).

Romanul nu a însemnat pentru voievod numai o piesă de bază în instrumentarul educației moral-creștine, ci, din această perioadă, s-au conservat icoane și picturi murale cu chipurile celor doi sfinți, la care s-a alăturat, ca simbol al iminentei lupte cu păgânii, chipul Sfântului Alexe.

La sfârșitul *Învățăturilor...* se află, neintrând în numerotarea capitolelor, un text intitulat *Cuvânt de învățătură al bunului creștin domn Neagoe Voievod, domn Ungrovlahiei către două slugi credincioase ale sale și dragi, carele să lepădare de lume și să dederă vieții călugărești*. Cercetătorii au considerat, de cele mai multe ori, că acesta este un text disparat, fără legătură internă cu textul anterior. Legătura este, dimpotrivă, foarte puternică. Astfel, dacă simbolistica romanului este utilizată în *Învățăături...* de 6 ori, în pasaje importante, de asemenea, era implicată

în iconografie, nu e de mirare că voievodul adresează un cuvânt de învățătură la călugărirea celor două slugi. Numele acestora vor fi Varlaam și Ioasaf. Aceștia sunt, cum a demonstrat Pavel Chihaia, postelnicii Stroe (Ioasaf), vărul domnitorului, și Vladislav (Varlaam). Ei s-au călugărit la Corbii de Piatră, schit domnesc, metoh al Mănăstirii Argeșului. Călugărul Ioasaf, a murit la scurt timp, iar Varlaam va deveni, în 1535, mitropolit al Țării Românești. Acesta, ca monah, a schimbat cheile domniei, din activitatea de postelnic, în cheile spirituale: “Este firesc ca monahul Varlaam, coborât de la Corbii de Piatră la Argeș să fi continuat o mai veche colaborare cu Neagoe Basarab, de data aceasta pe plan spiritual. Cel care ținuse cheile domniei strălucitului voievod, va aduna într-un corpus și va hotărî titlurile *Învățăturilor*... în structurarea actuală” (Chihaia, 1978, p. 606).

5. Identificarea scrierilor apocrife și a celor populare în configurația *Învățăturilor*... permite scoaterea în evidență a raportului dintre strategiile argumentative și diversitatea stilistică a textelor prin care acestea funcționează, chiar dacă traducerea în limba română, unitară, a fost efectuată un secol mai târziu.

Bibliografie

1. Cartoian, N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura română, I, II*, București, Editura Enciclopedică Română, 1974.
2. Cartoian, N., *Istoria literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1980.
3. Chihaia, P., *Romanul Varlaam și Ioasaf, în epoca voievodului Neagoe Basarab*, în *Biserica ortodoxă română*, nr. 5-6, 1978.
4. Chivu, Gh., *Studiu filologic la Codex Sturdzanus*, București, Editura Academiei Române, 1993.
5. Ciobanu, Șt., *Istoria literaturii române vechi*, București, Editura Eminescu, 1989.
6. Culianu, I.P., *Gnozele dualiste ale Occidentului*, Iași, Editura Polirom, 2002.
7. Dima, C.I., *Studiu introductiv, la Apocalipsul Maicii Domnului*, București, Editura Academiei, 2012.
8. Hasdeu, B.P., *Cuvente den străini, II*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1979.

9. Mazilu, D.H., *Recitind literatura română veche. Compendiu*, București, Editura Ager, 2004.
10. Oancea, R., *Fiziologul și implicațiile sale în Învățăturile lui Neagoe Basaran către fiul său Theodosie*, în *Limbă și literatură*, II, 1974.
11. Zamfirescu, D., *Prefață, Note la Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul săi Theodosie*, București, Editura Roza Vânturilor, 2010.